

*Svoje velikosti človek ne izkazuje s številkami na merilni skali;
izraža jo z dejanji in le dejanja morejo biti merilo njegove veličine ...*

(Aleš Primožič)

Ob stoletnici rojstva Matevž Šmid (1910–1992)

*Zapis o življenju tehnika, sokola, športnika, domoljuba, kulturnika
in predvsem preprostega človeka, ne nujno v enakem zaporedju*

Aleš Primožič

Foto: arhiv M. Šmida

Minevajo dnevi, minevajo meseci, minevajo leta, z leti minevajo desetletja in z desetletji stoletja. Z njihovim minevanjem se ne izmenjujeta le dan in noč, ne spremenjajo se samo letni časi, nemara se med seboj prepletajo kar celotna obdobja, ki jih zaznamujejo takšni ali drugačni dogodki in njihovi akterji, ljudje: prvi z njihovo posebnostjo, enkratnostjo in neponovljivostjo, drugi poleg vsega še s svojimi dejanji ...

Skoraj neverjetno se zato zdi dejstvo, da letos mineva že spoštljivih sto let od daljnega leta tisočdevetstodesetega, ko se je rodil Matevž Šmid, rojen Dražgošan, drugače pa naturaliziran Železnikar in svetovljan. Krajani Železnikov in okoličani se ga spominjamo predvsem kot človeka, umetnika po duši in gledališkega režiserja, pa tudi igralca in gledališkega pedagoga, zapisa-

nega odrskim deskam in gledališki muzi Taliji, poštenega in doslednega v prvi vrsti do sebe, seveda pa tudi do drugih.

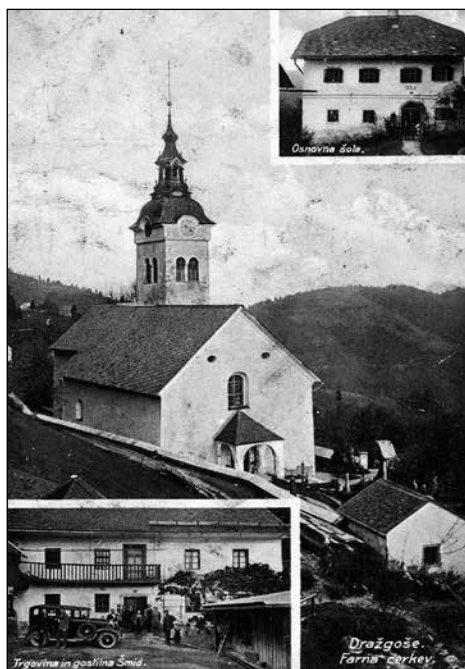
Vendar je bilo njegovo življenje in delo razpeto še na mnoga druga področja, kjer je ustvarjalno dokazoval svoj talent in znanje, ki si ga je z leti pridobival in ga tudi še razširjal. Uspešen je bil na svoji poklicni poti in bil tudi eden od ustanovnih članov kovinarske zadruga Niko, postal je prvi povojni strokovni učitelj na vajenski šoli v Železnikih, ustanovil je Telovadno društvo Partizan Železniki in bil njegov dolgoletni predsednik ter vaditelj. Nekaj let je bil predsednik Občine Železniki in član skupščine Občine Škofja Loka, predsednik občinskega šolskega odbora in vodja programa predvojaške vzgoje za Selško dolino, aktiven je bil v mnogih družbeno-političnih organizacijah in je nosilec številnih priznanj ter odlikovanj: medalje za hrabrost v NOB, ordna dela III. reda, reda republike z bronastim vencem, ordna zasluga za narod št. 85697, spominske plakete Partizana Slovenije za obdobje 1945–1955, Linhartovega priznanja za dosežke na področju gledališkega ustvarjanja, priznanja Zveze kulturnih organizacij Slovenije in še bi lahko našteval.

Navduševala sta ga filatelistika in zbirateljstvo, aktivni igralec z nogometnih zelenic pa se je z zreliimi leti spremenil v ognjevitega privrženca v svetu najbolj priljubljene igre z okroglim usnjem, ki je čustveno spremljal rezultate najljubših klubov in bil nanje pripravljen staviti svoj poslednji dinar.

Njegov priljubljeni hobi je bilo igranje taroka v družinskem krogu, s sorodstvom in za "majhne fičnike", kot je vedno rad poudarjal. "Pa to samo zato, da si z glavo pri špilu," je običajno še dodal. Če je kdaj takšen majhen fičnik le morda izgubil,

je takoj nastal ogenj v strehi in tega se še kako dobro spominjam, ko sem ga kot mlad fante opazoval pri partijah taroka s staro mamo Alojzijo, stricem Milanom in očetom Štefanom.

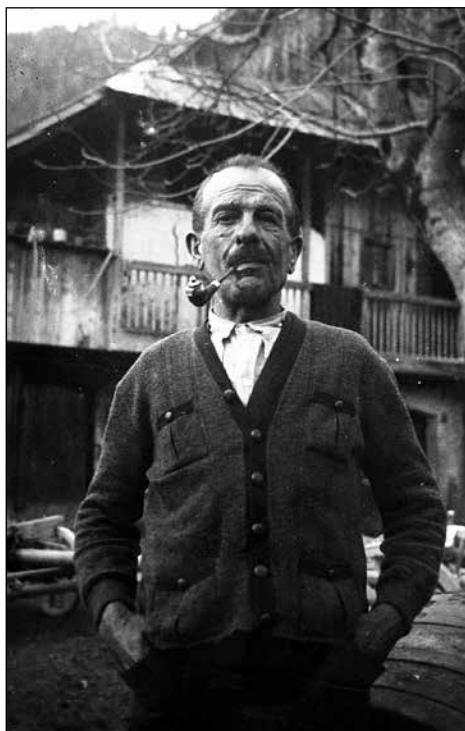
V pričujočem zapisu ga bom skušal prikazati takšnega, kot je zares bil, kot o njem govorijo dokumenti in zapisi, obenem pa bralcem tudi zgodovinsko osvežiti ali osvetliti posamezne časovne fragmente iz njegovega obdobja. Poskusil pa ga bom seveda prikazati tudi in predvsem takšnega, kakršnega se spominjajo njegovi otroci in kakršnega smo ga poznali sorodniki, kot ga poznajo Dražgošani in mnogi Železnikarji in kakršen bo tudi meni za zmeraj ostal v spominu – kot Prešnkov Matevž iz Dražgoš, kot Dermotov Matevž iz Železnikov ali pa kot stric Matevž, kakor sem ga sam vedno klical in imenoval. Skratka, Matevž Šmid – človek, ki smo ga spoštovali in ga imeli radi!

Propagandna razglednica Dražgoš iz let med obema svetovnjima vojnoma. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

Otroštvo z odraščanjem ...

Matevž Šmid se je rodil 21. septembra leta 1910 v Dražgošah na godovni dan apostola Mateja, po katerem sta mu starša tudi dala ime. Materi Ivani, rojeni Jelenc, in očetu Gregorju je prijokal na svet kot najmlajši v družini s še tremi brati Janezom (Ivanom), Francetom in Gregorjem ter sestro Cirilo. Na domačiji, kar premožni dražgoški kmetiji, kjer se je po domače reklo "Pr' Prešnk", so živeli življenje, kot ga je v času pred in po prvi svetovni vojni živele marsikatera družina na vasi. Na kmetiji jim je v hlevu delalo družbo zavidljivo število glav goveje živine, v obori so domovale svinje, okoli se je pasla drobnica, na njivah pa so pridelali toliko, da se je dalo preživeti, in še za prodajo je kaj ostalo za povrh. Dodaten zaslužek in mehkejšo skorjo kruha je za očeta Gregorja, glavo družine, pomenila golcarija in drvarjenje na Jelovici, pri tem pa so mu pomagali sinovi, ko so le dovolj zrasi, da so bili kos napornim gozdarskim opravilom in še težjemu spravlilu lesa s planine, poraščene z gozdovi.

Matevžev oče Gregor Šmid pred domačo hišo v Dražgošah. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

Celotna družina Šmid, po domače Prešnkovi iz Dražgoš, fotografirani pred domačim pragom. Ob najmlajšem, Matevžu, stoji pes Kojto, s katerim sta bila takrat nerazdružljiva prijatelja. Foto: arhiv Zorke Mihelčič.

Slavnostna otvoritev sokolskega narodnega doma v Dražgošah 6. junija 1927. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

Od vseh otrok je ravno najmlajšega Matevža poleg otroške igre in dogajanja na domači kmetiji in okrog nje zanimalo še vse kaj drugega. Zvedavosti z izmišljanjem in ustvarjanjem česa novega ali drugačnega, velike želje po znanju, vedenju in tudi raziskovanju mu ni nikoli zmanjkalo. Še posebno rad je zahajal na predstave v kulturni dom v Dražgošah, kjer je kot gledalec z velikim zanimanjem opazoval domače ljubiteljske igralce v najrazličnejših odrskih vlogah. Družina je tako rekoč vsa živela za sokolski dom, zato ni čudno, da se je mladi Matevž že prav kmalu kot igralec in hkrati telovadec tudi sam vklju-

čil v delo Sokolskega društva, ki je poleg drugega skrbelo še za pripravo in izvedbo predstav za domače občinstvo ter za redne telovadne vaje in nastope svojih članov. V pogovoru pred mnogimi leti se je še prav dobro spominjal svoje prve vloge, ki jo je odigral na domačem odru, vloge pastirja v komediji *Vdova Rošlinka* avtorja Srečka Golarja.

Po tej zanj krstni in obenem prelomni gledališki vlogi se je Matevž dokončno zapisal ljubiteljskemu gledališču. Vrstile so se odrske uprizoritve raznovrstnih iger, dramskih besedil in proslav, pri katerih je sodeloval kot odrski delavec (pri tem mu je izdat-

Sokolski aktivisti pred sokolskim domom v Dražgošah. Matevž na sliki leži v prvi vrsti desno. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

Pogled na narodni dom, veliko krajevno pridobitev.
Foto: arhiv Zorke Mihelčič

no pomagal starejši brat Ivan, ki se je bil vedno pripravljeno izkazati kot sokolski prostovoljec), kot igralec ali pa v obih vlogah naenkrat, prav tako pa je bilo brez števila tudi telovadnih vaj in nastopov, pri katerih sta z Ivanom vedno navdušeno sodelovala. Njegovo vsesplošno udejstvovanje, kulturniško delovanje in aktivnosti je kmalu opazil takratni dražgoški učitelj Resnik, ki je v mladem Matevžu uspel prepoznati vse njegove talente in skriti potencial. Prav on je vplival tudi na njegova starša, da sta spoznala, kako so njunemu najmlajšemu sinu šolanje, izobraževanje in kulturno udejstvovanje, predvsem

pa želja po znanju in raznovrstnih novostih mnogo bolj pomembni in pisani na kožo kot domača kmetija in z njo povezana opravila. Učitelj Resnik se je zavzel zanj in hkrati poskrbel, da je Matevž z mlajšimi učenci še eno leto obiskoval osnovno šolo, kjer ga je sam posebej učil in ga pripravljajal za nadaljnje šolanje. Nihče namreč ni verjel, da bi Matevž s samo nekaj zaključenimi osnovnimi razredi mogel zdelovati še kakšno od bolj zahtevnih šol, kot je bila domača v Dražgošah ali pa tista v Železnikih.

Tako je z dopolnjenim šestnajstim letom, po dnevih in letih otroštva z odrasčanjem, preživetih v do-

Sokolski podmladek, fotografiran pred sokolskim domom v Dražgošah. Matevž sedi v prvi vrsti, prvi z leve strani. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

"Za plotom" – prostor, slabih deset minut hoje oddaljen od šole, ki je prebivalcem Dražgoš svojčas pomenil v prvi vrsti lokacijo za njihovo druženje.
Foto: arhiv Zorke Mihelčič

mačih Dražgošah, odšel v Trzič. Kot nadebuden dijak se je Matevž po že omenjeni zaslugi učitelja Resnika in z njegovim priporočilom za trziškega ravnatelja odpravil na šolanje v tamkajšnjo meščansko šolo. Tudi v Trziču je nadaljeval z delovanjem na odrskih deskah, najbolj pa mu je ostala v spominu vloga župana v igri Pogumni Tonček ljudskega dramatika Jakoba Špicarja iz Roža na avstrijskem Koroškem, ki je bila na sokolskih odrih v tistih letih eno najbolj priljubljenih in največkrat uprizorjenih dramskih besedil. Vsa leta šolanja v Trziču, od leta 1926 do leta 1930, je seveda aktivno sodeloval tudi na vseh kulturnih prireditvah in proslavah, ki jih je šola organizirala ob različnih praznikih in drugih priložnostih.

Po končani meščanski šoli v Trziču je Matevža pot in velika želja po znanju zanesla v Ljubljano, kjer je leta 1931 postal slušatelj strojnega odseka na srednji tehnični šoli. Šolanje, ki je bilo vsekakor na prvem mestu, in s tem povezano pomanjkanje prostega časa sta botrovala dejstvu, da se je s prehodom iz podeželskega v mestno okolje njegovo igralsko delo in ustvarjanje vsaj začasno končalo. Še zdaleč pa zaradi končanega igrilstva ni dal slovesa gledališču, saj je ob prostih večerih še toliko pogosteje zahajal

v pravi teater, v Kraljevo narodno gledališče, kot se je ljubljanska Drama uradno imenovala v času med obema vojnama, kjer je lahko v mnogih uprizoritvah od blizu opazoval, kako so igralske like kreirali tedanji velikani slovenskega odra: Marija Vera, Mira Danilova, Emil Kralj, Bojan Peček, Ivan Cesar in Edvard Gregorin. Predstave so večinoma režirala zveneča imena med režiserji, ki so takrat delovali v Ljubljani in na Slovenskem, to pa so bili Bratko Kreft, Milan Skrbinšek, Osip Šest, Ciril Debevec in Branko Gavella, gost iz Zagreba. V režiserski krog sta iz igralskega občasnega prestopila tudi Fran Lipah in Marija Vera, vsi pa so skupaj z igralci v letih od 1931. do 1934. pripravili nepozabne predstave, ki so šle v zgodovino: Cankarjevega Kralja na Betajnovi, Grumov Dogodek v mestu Gogi, Kreftove Celjske grofe, Hoffmannstahlovega Slehernika, Krleževi Ledo in V agoniji, Shawovo Sveto Ivano in Molierovega Tartuffa. Vse igralske dosežke nastopajočih in prijeme režiserskih mojstrov v predstavah, ki si jih je ogledal v času svojega šolanja v Ljubljani, je Matevž kot gledalec dobesedno požiral in jih v sebi shranil za čas, ko bo nekoč tudi sam nastopil v njihovi vlogi – bodisi kot režiser, kot igralec ali pa kar kot oboje.

S sošolci na srednji Tehnični šoli v Ljubljani v šolskem letu 1932/33. Matko, kot so ga klicali sošolci, je na sliki v prvi vrsti, tretji z leve. Foto: arhiv Zorke Mihelčič

Vojaščina ...

Ko je v šolskem letu 1933/34 uspešno zaključil šolanje na srednji tehnični šoli v Ljubljani, je Matevž jeseni istega leta odšel k vojakom. V Sarajevo na služenje vojaškega roka so ga naborni organi poslali istega dne, ko je Vlado Georgiev Černozemski iz vrst makedonske VMRO ob sodelovanju hrvaške ustaške emigracije v atentatu sredi Marseilla streljal na tedanjega jugoslovanskega kralja Aleksandra Karađorđevića in na francoskega zunanjega ministra Louisa Barthouja ter ju oba ubil. Do atentata je prišlo 9. oktobra med kraljevim državnim obiskom v francoski tretji republiki, s katerim naj bi okrepil skupno obrambno zvezo Francije in držav male antante proti nacistični Nemčiji (mala antanta je leta 1921 nastala prav po njegovi zaslugi, njeni članici pa sta bili poleg takratne Kraljevine SHS še Romunija in Čehoslovaška). V svojih spominih na ta dogodek je Matevž vedno poudarjal, da so na dan njegovega odhoda k vojakom ljudje prestrašeni napovedovali, kako bo zaradi atentata zagotovo prišlo do vojne; če že ne v Jugoslaviji, pa vsaj kje drugje v Evropi.

Vojak na služenju vojaškega roka v Sarajevo.
Foto: arhiv M. Šmida

Pot v Sarajevu je bila pod pezo vojaške obveznosti zaradi takšnih in podobnih špekulacij v vsesplošnem mračnem vzdušju še toliko bolj neprijetna in negotova. Kakor koli že, Matevž se je 15. oktobra istega leta za opravljanje vojaških dolžnosti pravočasno javil v sarajevski kasarni, tam pa so ga razporedili v šolo za rezervne artilerijske oficirje, natančneje v njeno tretjo baterijo. Ker je vse izpite opravljal sproti in pravočasno, je vojsko služil le devet mesecev, v nasprotnem primeru pa bi se njegovo bivanje v Sarajevu podaljšalo na neprostovoljnih dvanajst mesecev. S činom artilerijskega podporočnika je bil 15. julija 1935 izpisan iz kadra šole za rezervne artilerijske oficirje in se je zato lahko vrnil domov v Dražgoše.

Spet doma v Dražgošah ...

Po odsluženi vojaščini je Matevž večino časa preživel predvsem doma v Dražgošah, kjer mu dela ni nikoli zmanjkalo. Sicer pa mu kaj drugega kot delo na kmetiji v tem času niti ni preostalo, saj so mu zaradi njegovega sokolskega prepričanja in aktivnega članstva v sokolskem gibanju vsa vrata, na katera je potrkal za službo, ostala zaprta. Med iskanjem službe in delom na domači kmetiji pa se mu je ponudila priložnost za ponovno igralsko in siceršnje udejstvovanje v dražgoškem Sokolu. Vsaka zavrtna prošnja za zaposlitev je zanj pomenila novo razočaranje in po nizu grenkih izkušenj se je Matevž še bolj zavzeto posvetil kulturnim in sokolskim aktivnostim. Nastopal je v različnih vlogah kot igralec, poleg tega pa se je preizkusil tudi v režiranju. Njegov režiserski prvenec na dražgoškem odru je bila uprizoritev Finžgarjevega "igrokaza v štirih dejanjih", ljudske igre Naša kri. Režiral je tudi odsko delo Mrak neznanega avtorja, pod režijo pa se je podpisal pri uprizoritvah še nekaterih drugih za oder primernih del iz domače in svetovne literature. Vmes je za boljši kos kruha nenehno oprezal, kje bi le lahko našel službo, četudi ne prav takšno, ki bi mu najbolj ustrezala.

Sam je povedal, da je imel kot mlad in perspektiven tehnični izobraženec službo v jeseniški železarni tako rekoč zagotovljeno, saj so mu z Jesenic že poslali telegram s povabilom za zaposlitev. Vendar je po posredovanju domačega, dražgoškega župnika (ta je odgovorne v železarni seznanil z Matevževim delovanjem v sokolski organizaciji ter jih obenem opozoril na škodljive posledice, ki bi zaradi tega dejstva utegnile nastopiti) ostal brez tako želene delovnega mesta. V času klerikalnega režima in povečevanja orlovstva je bilo namreč sokolstvo s svojimi liberalnimi idejami in aktivnostmi mnogim takratnim krogom trn v peti, kot takšno pa se je štelo najmanj za bogokletno, če ne še kaj hujšega. "Žal nam je, ampak niste našega mišljenja, zato službe ne morete dobiti ..., " so bile besede, s katerimi so mu na Jesenicah zaloputnili vrata v takrat močnem in gospodarsko pomembnem kovinarskem kolektivu (jeseniška železarna pod okriljem Kranjske industrijske družbe in v večinski lasti nemških industrijalcev bratov Westen je v tem času s približno 3 tisoč delavci proizvajala okoli 100 tisoč ton jekla letno, do začetka vojne pa so število zaposlenih in proizvodnjo s tehnološkim moderniziranjem še povečali na več kot 5 tisoč delavcev oz. 150 tisoč ton jekla). Običajno so ob vsaki zavrtnitvi za razlog navedli, da ima Matevž kot prosilec doma kmetijo in lahko svoj zaslužek najde pred domačim pragom, vsaka razlaga s prepričevanjem ali pregovarjanjem pa je bila kot po pravilu zaman. Tudi v jeseniškem primeru ni bilo nič drugače ...

S še večjo vnetostjo se je zato razdajal na kulturnem področju, njegovo življenje pa je bilo v tem času razpeto med delom doma na kmetiji in delom v obeh dražgoških domovih: v prosvetnem in sokolskem. Vrstile so se razne prireditve, proslave in uprizoritve, pri organizaciji kulturnih dogodkov pa je sodeloval tudi z režiserjem Janezom Markljem s Svetega Križa in z domačim učiteljem, ki mu je bil še vedno hvaležen za vso skrb, pomoč in zasluge, da je lahko uspešno dokončal tržiško meščansko šolo. Iz tega obdobja se mu je poleg predstav, ki so jih večinoma uprizarjali na odrih obeh domov, najbolj vtisnila

v spomin uprizoritev igre na prostem z naslovom *Turist*, za katero so scenografijo z bajto in vsemi ostalimi rekviziti pripravili kar Na pečeh. Predstava je v zadovoljstvo tako gledalcev kot tudi igralcev izredno lepo uspela.

Tista tri leta brezposelnosti, ko zaradi aktivnega sokolskega udejstvovanja ni mogel dobiti službe, so bila morda prav zaradi tega še bolj zapolnjena z mnogimi kulturnimi, telovadnimi in različnimi drugimi sokolskimi dejavnostmi, zato so Matevžu še prehitro minila.

Nekaj besed o sokolih na eni ...

Prav je, da skozi prizmo sokolstva na eni in orlovstva na drugi strani nekoliko osvetlimo gospodarsko-politično situacijo, ki je v začetku 20. stoletja, predvsem pa v obdobju med obema vojnama, zaznamovala dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji, natančneje v Dravski banovini s sedežem v Ljubljani. Dravska banovina je bila namreč poleg Savske, Vrbaške, Primorske, Zetske, Drinske, Donavske, Moravske in Vardarske banovine ena od njenih devetih upravnih enot, nastalih 3. oktobra 1929 s kraljevim dekretom. Kralj Aleksander I. Karađorđević je s šestojanuarsko diktaturo istega leta razveljavil ustavo, razpusil parlament in politične stranke ter prevzel v državi absolutno oblast, zato je bilo njegovo vladanje z dekreti nekaj povsem običajnega. Dotedanja Kraljevina SHS, mednarodno nepriznana državna tvorba, se je tako tistega oktobrskega dne preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo z že omenjenimi devetimi administrativnimi enotami. Njeno glavno mesto je bil Beograd, ki je skupaj s primestjema Zemun in Pančevo imelo status samostojne upravno-administrativne enote ali prefekture.

V tem času je bila v Jugoslaviji zelo aktivna Sokolska zveza Srbov, Hrvatov in Slovencev, v katero so se takoj po končani prvi svetovni vojni leta 1919 združile sokolske organizacije v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji. Ustanovitev enotne sokolske organizacije brez nacionalnih zvez je temeljila na unita-

rističnem sokolskem načelu "en narod, ena država, eno sokolstvo", zveza pa se je že leta 1921 preimenovala v Jugoslovansko sokolsko zvezo, razdeljeno na 33 žup, od katerih jih je bilo sedem na Slovenskem. S šestojanuarsko diktaturo in posledično uvedbo zakona o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije (SKJ) v decembru leta 1929, s katerim je ta postal ena in edina jugoslovanska telovadna organizacija, je kralj Aleksander močno posegel v liberalno-demokratsko usmeritev sokolstva. SKJ je bila namreč unitaristična jugoslovanska telovadna organizacija pod okriljem države, ki je nadaljevala sokolsko tradicijo, s tem pa je bilo tudi konec samostojnosti in politične neodvisnosti jugoslovanskih sokolskih društev. Z zakonom o ustanovitvi SKJ je bilo uradno ukinjeno tudi orlovstvo, čeprav rivalstvo med obema gibanjema do začetka druge svetovne vojne v resnici ni nikoli zamrlo.

Sokolstvo kot gibanje je bilo na Slovenskem sicer organizirano že od leta 1863 z ljubljanskim društvom Južni sokol, katerega namen je bil "dajati pobudo, priložnost in navade pravilnim telesnim vajam" in vzgajati. Prvo sokolsko društvo sploh je že leto prej v Pragi ustanovil češki rodoljub in mislec dr. Miroslav Tyrš kot odgovor dežel slovankega dela habsburške monarhije na delovanje nemške nacionalistične telovadne organizacije Turnverein. Sprva se je društvo imenovalo Praška telovadna enota, ki ji je bilo kmalu dodano ime Sokol, v na-

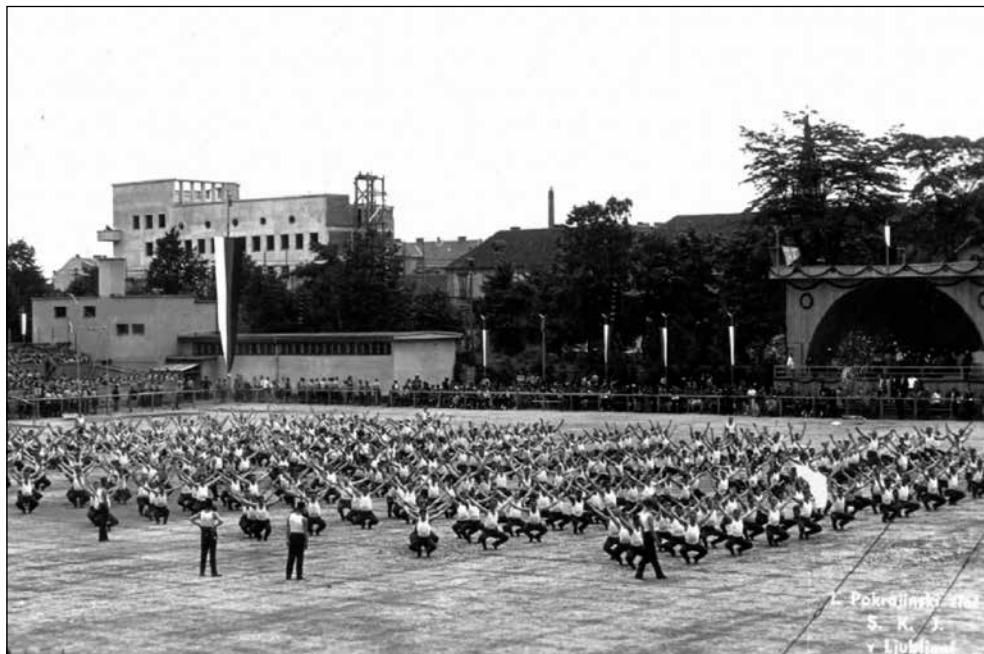
Uradni znak Zveze sokolov Slovenije.

Sokolski spominski robec – svileni robček kot spominček vsesokolskega zleta v Beogradu junija leta 1930. Poleg moškega s sokolsko čepico in jugoslovansko trobojnico je grb Kraljevine SHS, pod grbom pa posvetilo v spomin na dogodek. Robec je eksponat Mestnega muzeja Ljubljana.

slednjih letih pa so sokolska društva vzniknila še druge po Evropi.

Delovanje sokolskih organizacij se je v času od ustanovitve prvih društev močno razmahnilo. Tako je imel jugoslovanski Sokol v začetku tridesetih let 20. stoletja že več kot 128 tisoč aktivnih članic in članov (pred ustanovitvijo leta 1929 le 38 tisoč), od tega v Sloveniji 27.500 (pred ustanovitvijo 17.300 ali skoraj polovica vsega članstva), simpatizerjev pa seveda še bistveno več. Vrh svojega delovanja je Sokol dosegel leta 1935, ko je v celotni kraljevini združeval kar 2.300 društev in vaških čet (od tega 316 v Sloveniji) s 145 tisoč člani in 24 tisoč članicami (v slovenskih organizacijah 20 tisoč članov ali 14 odstotkov vseh in 7.600 članic ali 32 odstotkov vseh), ki so se udeleževali različnih gimnastičnih srečanj, tekmovanj in prvenstev, od lokalnih, preko državnih in mednarodnih, celo do olimpijskih iger. Spomnimo, da so slovenski sokoli velik tekmovalni uspeh dosegli leta 1924 na olimpijskih igrah v Parizu z ekipnim četrtem mestom v gimnastičnem

"Korist naroda mora biti vedno nad koristjo stranke," je bila ena od temeljnih idej slovenskega sokolstva, "disciplina, požrtvovalnost, vztrajnost in delavnost" pa sokolske vrednote, ki so jih vedno in povsod poudarjali. Propagandna razglednica je z zadnjega velikega sokolskega zleta, ki so ga ob 70-letnici ljubljanskega Sokola organizirali v Ljubljani leta 1933.

mnogoboju, Leon Štukelj pa je zmagal posamezno v mnogoboju in na drogu. Največji uspeh pa je sokolska vrsta dosegla na olimpijskih igrah leta 1928 v Amsterdamu, kjer je ekipno zasedla tretje mesto, Leon Štukelj je bil prvi na krogih in tretji v mnogoboju, Josip Primožič - Tošo drugi na bradlji in Stane Derganc tretji v preskoku.

Slovenska sokolska društva so si že pred prvo svetovno vojno pričela graditi sokolske domove kot središča za svoje dejavnosti, velik razmah pa je gradnja dosegla prav v tridesetih letih, ko so si vsa pomembnejša društva zgradila dom s telovadnico, letnim telovadiščem, gledališkim odrom in s spremljajočimi društvenimi prostori. Po letu 1924 so začeli poleg telovadbe uvajati tekmovalne igre tudi v drugih športnih panogah, kot so atletika, smučanje, odbojka in plavanje, zraven pa so organizirali še taborjenja v naravi. Vsa leta do pričetka druge svetovne vojne so bila obogatena z mnogimi kulturnimi dogodki, predstavami in priložnostnimi prireditvami, ki so večinoma potekale v že omenjenih sokolskih domovih.

Po koncu vojne je bila sokolska organizacija "prostovoljno" razpuščena, njihovo telesno-vzgojno delo pa je s podobnim programom nadaljevala organizacija društev z imenom Partizan.

... in o orlih na drugi strani

Za protitež in konkurenco liberalnemu sokolskemu gibanju je februarja leta 1906 Slovenska krščansko socialna zveza (SKSZ), v kateri je njen duhovni vodja Janez Evangelist Krek leta 1897 združil katoliške intelektualce in katoliška društva na Slovenskem, ustanovila Zvezo telovadnih odsekov SKSZ, nekaj kasneje poimenovano Orel. Po mnenju klerikalne struje v državi je sokolstvo kot gibanje zaradi širjenja naprednih liberalnih idej in svobodomiselnosti postajalo vse bolj nevarno, zato je bila ustanovitev njemu nasprotnega Orla tako rekoč nujna. Medtem ko je Sokol poudarjal narodni, nepolitični in predvsem nadstrankarski značaj vzgoje, je

Orel predstavljal vzgojo in izobraževanje po strogih krščanskih načelih. Veliko pa o obeh gibanjih pove že samo dejstvo, da je bilo sokolstvo prvenstveno telovadno, kulturno in vzgojno gibanje, njemu nasprotno orlovstvo pa je bolj kot kaj drugega poveličevalo predvsem krščanske vrednote in klerikalizem.

Že leta 1902 so na Jesenicah nemški uradniki in mojstri v železarni ustanovili svoje turnersko društvo (v nemščini telovadno društvo, op. avtorja), dve leti kasneje pa je kot odgovor sledila ustanovitev Nemcem nasprotnega jeseniškega Sokola. V obe društvi so zahajali tudi fantje, člani že leta 1897 ustanovljenega Slovenskega katoliškega izobraževalnega društva (SKID), zaradi telovadbe, ki jih je privlačila, a zanj v svojem, katoliškem okolju niso imeli priložnosti. Vodstvo SKID-a je tovrstno početje svojega članstva hotelo preprečiti, saj je bilo turnersko društvo nemško in zato kot takšno Slovencem antagonizem, še bolj pa so seveda nasprotovali stikom z liberalnim Sokolom. Sprva jim je le prepovedalo obiskovanje telovadbe v obeh društvih, ker pa to ni zaleglo, so nekaj neposlušnih za kazen tudi izključili. Vendar je telovadba kljub ostrim ukrepom katoliško mladino še vedno privlačila in v SKID-u so spoznali, da bodo mladim ljudem stike s političnim in narodnim nasprotnikom lahko preprečili samo z ustanovitvijo lastnega telovadnega društva. Zato so maja leta 1905 klerikalci SKID-a na Jesenicah poleg obeh obstoječih ustanovili še tretje telovadno društvo, ki so ga imenovali Orel in je bilo aluzija na ime Sokol. Njihov izviren domislek so čez nekaj let sprejeli za celotno klerikalno gibanje na Slovenskem in Hrvaškem (z izjemo Dalmacije), prevzelo pa ga je tudi češko katoliško telovadno gibanje. Novo društvo Orel je imelo en sam namen: odvracati fante od nemških turnerjev in še bolj od stikov z nasprotniki iz Sokola, zato o telovadnem sistemu niso niti razmišljali. O pomenu telovadbe v novem društvu največ pove podatek, da jim je za zadovoljevanje telovadnih potreb zadoščala stara bradlja in še starejši drog, ki so ju postavili na dvorišče gostilne, kjer je SKID imel svoj sedež. Jeseniški Orel je tako postal v razvoju katoliškega telovadnega gibanja njegovo

prvo jedro in je skupaj z drugim, sočasno nastajajočim v Ljubljani pomenil začetek orlovstva, ki se je kot sokolstvu nasprotno gibanje z njim kosalo, tekmovalo in živelo vse do začetka druge svetovne vojne.

V Kraljevu ...

Da bi lažje razumeli, kako in zakaj se je v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja Matevž kot mlad tehnik strojništva nenadoma znašel sredi srbske Šumadije v povsem drugem delu tedanje skupne države, Kraljevine Jugoslavije, moramo pobrskati približno desetletje nazaj v takratno bližnjo zgodovino.

Septembra leta 1926 so namreč na Divljem polju pri Kraljevu, srbskem mestu v osrčju Šumadije, pričeli z izgradnjo obratov Vojaškega zavoda za izdelavo in popravilo letal kovinske konstrukcije, za kar so uporabili sredstva in stroje, ki jih je Srbija dobila od Nemčije kot reparacijo za škodo, povzročeno med prvo svetovno vojno. Junija leta 1927 so podpisali pogodbo z znanim francoskim proizvajalcem letal Louisom Breguetom, ki so mu s pogodbo v upravljanje odstopili celotno tovarno skupaj z vsemi njenimi inštalacijami. V zameno se je Breguet obvezal, da bo v obratih nove tovarne organiziral proizvodnjo določenega števila letal (po pogodbi je šlo za 425 letal) tedaj slavnega vojaškega modela Breguet, tip BRE-19. Ta dvosedežnik kovinske konstrukcije, namenjen izvidniškim, pa tudi lahkim bombniškim in lovskim nalogam, je bil težak 1.285 kg, oborožen

Izvidnik in lahki bombnik Breguet BRE-19, ki so ga v dvajsetih letih prejšnjega stoletja izdelovali v Kraljevu.

z dvema strojnicama in je dosegel največjo hitrost 220 km/h. Proizvajalca je pogodba poleg tega posebej obvezovala tudi, da mora domači tehnični in proizvodni kader primerno usposobiti za samostojno izdelavo omenjenega letala in hkrati poskrbeti za njegovo ustrezno izobrazbo.

V tovarni so delo najprej dobili domači delavci, večinoma nekvalificirana in neizobražena delovna sila. Francozi, ki so tovarno prevzeli in jo na novo organizirali, so s seboj v Kraljevo pripeljali samo določeno manjšo skupino delavcev, vendar je njihovo število stalno raslo in do konca leta 1928 doseglo že prav spoštljivo velikost.

Pomanjkanje domače delovne sile je bilo iz meseca v mesec občutnejše, reševanja tega problema pa se je država lotevala na različne načine. Manjše število strokovnjakov, tehnikov in inženirjev, so državne oblasti z dekretom v Kraljevo premestili iz kragujevskega Vojaško-tehničnega zavoda in prav oni so v začetku tvorili jedro nove, mlade tovarne. Omembe vrednega števila kvalificiranih kovinarjev Kraljevo tedaj enostavno ni imelo, pa še tisti, ki so bili na razpolago, so bili le slabo pismeni in neizobraženi. Zato so v tovarno pripeljali kvalificirane delavce in strokovnjake iz različnih delov države, predvsem iz tehnično razvitih krajev Slovenije, Hrvaške, Vojvodine in Dalmacije. Tako je po nekaj mesecih v tovarni ob vsakem francoskem delavcu, tehniku ali inženirju delal njegov pomočnik iz Jugoslavije, ki se je od njega predvsem učil. Ko se je del in opravil naučil in je lahko pričel delati samostojno, je francoski strokovnjak – predelavec svoje poslanstvo praviloma zaključil in se je zato lahko vrnil domov v Francijo. Da je bilo število Francozov, ki so v času med obema vojnama živeli v Kraljevu, več kot le omembe vredno, priča dejstvo, da Kraljevčani današnjo Ulico hajduka Veljka, v kateri so hkrati z gradnjo letalske tovarne gradili tudi delavcem namenjene stanovanjske zgradbe, še vedno imenujejo Francuska kolonija (Francoska kolonija, op. avtorja). V njej so se namreč po dograditvi tovarne skupaj s svojimi družinami pričeli naseljevati francoski strokovnjaki, nekoliko kasneje pa tudi strokovnjaki

Bombnik Dornier DO-17Kb, parkiran pred tovarniškimi obrati v Kraljevu.

iz Slovenije in drugih delov države. Poleg Slovencev, ki so bili zaposleni v tovarni letal, je v Kraljevu v tem času s svojimi družinami živelo tudi omembe vredno število Slovencev različnih poklicev, med njimi največ vojakov in oficirjev v tamkajšnji kasarni.

Desetletje kasneje se je zgodba s proizvodnjo letala Breguet BRE-19 tako rekoč ponovila in med tistimi, ki so v Kraljevo iz Slovenije prispeli leta 1938, je bil tudi tedaj 28-letni Matevž s svojo soprogo Vido, roj. Dermota, sokrajanko iz Železnikov. Tega leta je namreč v okviru programa modernizacije vojaškega letalstva kraljevina Jugoslavija od Nemčije skupaj s 36 letali kupila tudi licenco za njihovo proizvodnjo. Letala so pričeli dobavljati v setih po tri plovila, prvo od njih pa je na letališču v Zemu-

nu pri Beogradu pristalo 16. novembra 1937. Šlo je za dvomotorne bombnike Dornier DO-17, v katere naj bi po zahtevi jugoslovanskih oblasti vgrajevali francoske motorje Gnome-Rhone K-14 z močjo 860 konjskih sil, ki so jih izdelovali v domači tovarni IMR na Rakovici pri Beogradu, tako modificiran in doma izdelan bombnik pa naj bi se imenoval DO-17Kb.

S proizvodnjo bombnikov so pričeli jeseni leta 1938 v letalski delavnici Letalskega tehničnega zavoda Kraljevo (v originalu Aeroplanska radionica Vazduhoplovno tehničkog zavoda, op. avtorja), v kateri se je Matevž kot diplomirani strojni tehnik, v Sloveniji izšolani strokovnjak, zaposlil 14. oktobra istega leta. Prav v tem času se je tudi izkazalo, v kolikšni meri togi in zapleteni vojaško-administrativni

Delovna legitimacija za predvojno službovanje v Kraljevu. Foto: arhiv M. Šmida

predpisi v letalski delavnici Letalskega tehničnega zavoda Kraljevo zavirajo proizvodnjo najmodernejših in tehnološko zapletenih bombnikov, kakršen je bil v tem obdobju Dornierjev DO-17. Ob predvidenem velikem vložku kapitala in zaposlitvi ustreznih kadrov je bilo treba upoštevati še mnoga zakonska pravila in predpise ter z njimi uskladiti celotno poslovanje, vse to pa je za Letalski tehnični zavod kot le eno od mnogih ustanov Letalske komande vojnega ministrstva predstavljalo nerešljiv problem. Zavod za te namene kapitala ni imel, kot vojna ustanova pa dodatnih nujno potrebnih kadrov različnih profilov tudi ni mogel zaposlovati. Poleg tega omenjeni togi predpisi zagotovo niso omogočali fleksibilne nabave, ki je za takšen industrijski podvig, kot je gradnja letal, vsekakor izjemnega pomena.

Kopica problemov in dilem je skupaj z zapletenim stanjem terjala takojšnje ukrepanje, kar je privedlo do interventnih sestankov vojaškega ministra z ministroma za gospodarstvo in finance v državni vladi. Kot najprimernejšo rešitev težke in zahtevne naloge, serijske proizvodnje letal, za katero je bila v Nemčiji kupljena licenca, so predlagali ustanovitev posebne Državne fabrike aviona (slovensko Državne letalske tovarne, op. avtorja). Tovarna naj bi bila na povsem novih temeljih formirana proizvodna organizacija, ki bi poslovala v obliki avtonomnega in neodvisnega državnega podjetja na industrijsko-komercialni osnovi in pod nadzorom vojaškega, oziroma ministra za vojsko in mornarico, kot se je uradno imenoval.

Tip:	dvomotorni srednji bombnik in izvidnik Dornier DO-17Kb
Pogon:	dva zračno hlajena 14-valjna motorja (dvojna zvezda 7 + 7) znamke Gnome Rhone K 14, vsak z 870 konjskimi močmi
Elisa:	premer 3,3 m, s spremenljivim korakom
Teža:	prazen 5.210 kg, maksimalna skupna teža 7.500 kg
Največja hitrost:	440 km/h
Vzpenjanje:	5.000 m v 12 minutah
Zgornja meja leta:	9.000 m
Radij leta:	1.780 km
Posadka:	komandir letala, pilot in radiotelegrafist strelec
Oborožitev:	v levi strani nosu avtomatski top Hispano 404 kalibra 20 mm s 105 izstrelki, v desnem vetrobranu mitraljez Browning FN 13,2 mm, v zadnji kupoli in v spodnji odprtini trebuha po en mitraljez Browning FN 7,92 mm; bombe pod krili do skupne teže 1.200 kg
Dolžina:	16,6 m
Višina:	4,5 m
Razpon kril:	18 m
Površina kril:	55 m ²

V preglednici so za popolnejši prikaz opisane tehnične lastnosti letala bombnika Dornier DO-17Kb, kakršnega so izdelovali v DFA Kraljevo in pri nastajanju katerega je sodeloval tudi Matevž Šmid.

Državna fabrika aviona ali skrajšano DFA Kraljevo je po uredbi, objavljeni 21. marca 1939 v Uradnem listu Kraljevine Jugoslavije, v maju istega leta tudi dejansko pričela s proizvodnjo letal v obratih, kjer so leta poprej izdelovali francoske izvidnike Breguet BRE-17. Tovarna je organizirala proizvodnjo prve serije 36 bombnikov DO-17Kb, ki naj bi skupaj s 36 letali kupljenega nemškega kontingenta popolnili formacijo Tretjega bombniškega polka jugoslovanskega vojnega letalstva. Ta je formacijsko skupaj štel 72 letal, razporejenih na letališčih Petrovac v Skopju in Miloševo v Prištini. Tako je bilo prvih 16 letal za odpremo pripravljenih že v prvi polovici leta 1940, celotna serija pa proti koncu istega leta. In prav Matevž Šmid je bil eden od izbranih strokovnjakov iz Slovenije, ki jim je bilo dano prispevati svoj kamenček strokovnosti in znanja v mozaik njihove izdelave.

Prav tedaj, proti koncu leta 1940, so v DFA že pričeli z izdelavo naslednje, druge serije 40 letal DO-17, zato je bilo ob fašističnem napadu na Jugoslavijo aprila 1941 v tovarni nekaj posameznih letalskih sklopov že dokončanih in pripravljenih za vgradnjo. Nemcem je tovarno uspelo delno vključiti v svojo vojno proizvodnjo, ko pa so partizanske in ravnogorske enote v oktobru 1941 Kraljevo obkobile, so Nemci zaradi bojazni pred splošno vstajo v masovnem streljanju meščanov Kraljeva in okolice pobili tudi 470 delavcev in uslužbencev Fabrike aviona, strojni park pa odpeljali in obrate uničili.

Na kraju, kjer je nekoč stala letalska tovarna, obratujeta danes tovarna železniških vagonov in velika hladilnica sadja, ki ga zaradi svoje sadjarske tradicije Kraljevo in okolica vsako leto pridelata v izobilju. V bližini med vojno porušene letalske tovarne pa stoji spominski park, posvečen žrtvam nemškega divjanja.

Delovni emigranti, med katerimi je bil tudi Matevž Šmid, so Kraljevo s svojimi družinami kmalu po nemškem napadu na Jugoslavijo k sreči zapustili, sicer bi jih utegnili doleteti podobna usoda kot večino zaposlenih v tamkajšnji letalski tovarni. V njegovi legitimaciji je tako kot datum prenehanja zaposlitve

v DFA zapisan 15. april 1941. Tega dne se je moral kot rezervni vojaški oficir javiti na zbirnem mestu v Beogradu, svojo družino, soprogo Vido in sinčka Matevža, pa je nekaj dni prej z vsem skupnim imetjem iz Kraljeva z vlakom poslal domov, v Slovenijo. V pogovoru mi je Matevž Šmid mlajši vedel povedati, kako sta po pripovedovanju na železniški postaji v Škofji Loki z mamico Vido z vlaka izstopila le z otroškim vozičkom in odejico, v kateri je bil sam zavit. Vse ostalo so jima namreč oropali ustaši na glavni zagrebški železniški postaji ...

Vojno obdobje ...

Po prijavi na zbirnem mestu v Beogradu, kjer se je Matevž Šmid kot rezervni vojaški oficir s podporočniškim činom moral po dolžnosti javiti sredi aprila 1941, je vojska Kraljevine Jugoslavije prav kmalu

Kot partizan Miklavž nekje na osvobojenem ozemlju.
Foto: arhiv M. Šmida

kapitulirala. To neslavno dejanje se je zgodilo 17. aprila, dvanajsti dan po nenapovedanem nemškem letalskem bombnem napadu na Beograd 6. aprila in le nekaj dni po tem, ko je kraljeva družina pobegnila v London. Kraljeva vojska je bila razpuščena, zato se je konec meseca tudi Matevž lahko vrnil domov – tokrat ne v Dražgoše, pač pa v Železnike k Dermotovim, kjer ga je čakala soproga Vida s sinom Matevžkom.

Matevž si je, sedaj kot strojni tehnik z izkušnjami v proizvodnji letal, kmalu našel zaposlitev v kranjski Tovarni letalskih delov (imenovani tudi L. G. W.), ki je bila v vojnem času eden najbolj drastičnih primerov preusmeritve takratne slovenske industrije v vojaško proizvodnjo za potrebe nemškega rajha. Predvojno tekstilno tovarno Jugočeška v Kranju so namreč okupacijske oblasti preuredile v novonastalo Tovarno letalskih delov, jo priključile matičnemu nemškemu koncernu Hakenfelde in jo preimenovali v Luftfahrtgeraetewerk Hakenfelde, G. m. b. H, Betriebstaette Krainburg (skrajšano L. G. W. Hakenfelde, podružnica Kranj, op. avtorja). Kot datum pričetka zaposlitve v kranjski L. G. W. je v njegovi

delovni knjižici zapisan 2. avgust 1941, že čez približno pol leta, v začetku leta 1942, pa ga je vodstvo podružnice poslalo na šestmesečno specializacijo v tovarno Deutsche Waffen und Munitionsfabrik (D. W. M. ali Nemška tovarna orožja in streliva, op. avtorja), natančneje v njen obrat Spandau pri Berlinu. Tam je doživel in tudi preživel prva zavezniška bombardiranja Berlina, ki so se mu zaradi razsežnosti in izredne rušilne moči neizbrisno vtisnila v spomin.

Po povratku iz Nemčije je Matevž še nekaj časa delal v L. G. W. v Kranju, datum prenehanja zaposlitve pa v njegovi delovni knjižici zaradi odhoda v NOB ni vpisan. Spomladi leta 1943 se je Matevž namreč priključil partizanom in se v njihovih vrstah boril pod konspirativnim partizanskim imenom Miklavž. Nazadnje je v sestavu enot IX. korpusa narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije tik pred koncem druge svetovne vojne sodeloval pri operacijah za osvoboditev slovenske Istre in slovenskega Primorja s Trstom ter ob morju kot oficir, poročnik slovenske vojske, tudi dočkal njen konec in partizansko zmago.

Faksimile zbirke in v njej objavljene pesmi Mateja Bora V novi svet je odlomek iz zbirke pesmi različnih avtorjev, ki jo je Matevž Šmid lastnoročno napisal v obdobju partizanstva, zveščič s pesmimi pa za božič leta 1944 posvetil svoji družini.

... in obdobje po njem

V uvodniku sem že omenil, da se je Matevž Šmid v svojem življenju ukvarjal z mnogimi stvarmi in se razdajal pri marsikaterih interesnih zadolžitvah, kot pa je moč razbrati iz njegovih povojnih zapiskov, je glavni delež širši družbeni skupnosti poleg pomembnega prispevka in zasluga v Zadrugi kovinarjev NIKO prispeval prav na kulturno-prosvetnem področju. Na podlagi podatkov in ob poznavanju dejanskega stanja se s takšno njegovo ugotovitvijo nedvomno lahko povsem strinjamo. V letih od 1946. do 1975. je namreč – povzeto po ohranjenih zapiskih – organiziral, igral in režiral v preko dvesto predstavah in proslavah ob različnih priložnostih, v tem času pa po lastni evidenci opravil natanko 16.785 prostovoljnih ur. Številke so nedvomno zelo impresivne in veliko povedo že same po sebi, zato preglejmo tok dogodkov lepo po vrsti!

Takoj po drugi svetovni vojni so se kulturniki iz Železnikov, ki so vojno obdobje preživeli in odnesli celo kožo, poleg gradnje svojih porušenih domov spoprijeli tudi z obnovo obeh kulturnih domov. Tako Sokolski kot prosvetni dom je bilo potrebno za oživitev kulturno-prosvetnega dela popolnoma obnoviti, saj je bila gledališka dejavnost za Železnike in njihove prebivalce že desetletja izrednega pomena in skoraj že tradicionalna. Pred vojno so namreč prebivalci Železnikov vsesplošno pomanjkanje občutili veliko bolj kot drugi iz Selške doline. Stalnega zaslužka ni bilo, s priložnostnimi deli pa tudi niso mogli pridobiti kaj več od najnujnejšega za golo preživetje; da bi si lahko kdaj privoščili takšen ali drugačen luksuz, pa si niso mogli niti zamisliti! V uteho in za zabavo so se zato toliko bolj izzivljali na kulturnem in prosvetnem področju, eni v sokolskem domu, drugi v prosvetnem orlovskem domu. Za srečnega izbranca se je lahko štel tisti, ki ga je režiser povabil k dogajanju na odru, pa čeprav samo za tako imenovani "dren" ali statista, kot mu danes pravimo. Treba je namreč vedeti, da so bila predvojna odrska dela v Železnikih uprizorjena in izvedena na zelo visokem nivoju, nekatera med njimi tudi

pod režiserskim vodstvom prof. dr. Franceta Koblarja. Vsem nastopajočim je bilo delo s priznanim kulturnikom, vrh vsega tudi železnikarskim rojakom, velika čast in zadovoljstvo, kakšno od predstav pa jim je z veliko vnemo uspelo pripraviti tudi na prostem, na trgu pred cerkvijo sv. Antona. Ena takih je bila uprizoritev misterija, srednjeveške igre Slehernik, pri kateri je igro in igralce režijsko vodil Niko Žumer. V tem predvojnem obdobju sta z domačimi igralci poleg Franceta Koblarja in Nika Žumra kot režiserja delovala tudi brata Lado in Metod Demšar.

Prvo leto po vojni je bilo v Železnikih in tudi drugje po Selški dolini v znamenju prirejanja mitingov, ki so na še zelo partizanski način precej popestrili kulturno in družabno dogajanje. Starejši, predvojni igralci so razumljivo čim prej spet želeli nadaljevati svoje zaradi vojne prekinjeno kulturno poslanstvo v igralski skupini, vendar primerne prostora za gledališko dejavnost zaradi uničenih odrov in dvoran v obeh domovih, sokolskem in prosvetnem, niso imeli. Do končanja obnovitve sokolskega doma jim je zato prostor v Thalerjevem salonu (v njem je danes gostilna Trnje) ljubeznivo odstopil Marjan Thaler, predvojni trgovec in gostilničar iz Železnikov, tudi sam igralec in režiser. V salonu so se tako pozimi leta 1945/46 prvič predstavila domača dekleta z veseloigro Jurčki, ki so jo tudi sama režirala. Še isto zimo je z dramo Zadnje srečanje v Thalerjevem salonu nastopila tudi igralska skupina, režiser predstave pa je bil prav Matevž Šmid.

Železnikarji so se medtem, kot rečeno, s skupnimi močmi in veliko vnemo lotili obnove obeh domov. Bivšemu prosvetnemu, orlovskemu domu so spremenili namembnost, saj naj bi bili v njem po načrtih poleg poštnega urada, ki je bil tam že pred vojno, tudi uradi občine in stanovanje za hišnika. Sokolski dom pa so pričeli obnavljati in ga urejati kot dom za kulturne prireditve, tako da je bil konec jeseni 1946 že nared za prve nastope. Ob otvoritvi novega odra in dvorane 10. novembra 1946 so se člani igralске skupine pod režiserskim vodstvom Matevža Šmida občinstvu predstavili z enodejanko Zadnje srečanje, ki so jo prvič zaigrali že pred meseci v Thalerjevem

salonu. Režiser je otvoritev popestril še z bogatim kulturnim programom, v katerem so nastopili recitatorji in pevski zbor, zato je bilo zadovoljstvo krajanov ob novi pridobitvi še toliko večje.

Že naslednji mesec, 22. decembra, so za uprizoritev pripravili ljudsko igro Deseti brat, v kateri je Matevž odigral naslovno vlogo Martinka Spaka, predstavo pa je režiral Drago Dolenc. Novo leto 1947 so dočakali ob organiziranem silvestrovanju z zabavnim programom, še prej pa so odigrali enodejanko Zaklad. Dejstvo, da so v manj kot dveh mesecih izvedli tri predstave, zelo zgovorno dokazuje navdušenost igralcev na eni in občinstva na drugi strani, saj je bila dvorana ob vsaki predstavi in njenih ponovitvah nabito polna. In tako je bilo vsa povojna leta, bodisi na domačem odru bodisi na gostovanju ...

Z naštudiranimi predstavami, med katerimi se je znašlo nešteto znanih in manj znanih naslovov različnih avtorjev, je igralska skupina iz Železnikov v tem in kasnejšem času poleg nastopov na domačem odru tudi mnogo gostovala, predvsem v Dražgošah, Selcih, Sorici, Martinj Vrh, Kropi, Škofji Loki, Žireh, Kranju, Ratečah in celo v Bovcu.

S ponovnim razcvetom igralskega in kulturnih dejavnosti so v Selški dolini pričela nastajati kulturno-umetniška društva, skrajšano KUD-i, skupaj z njimi pa po novo nastalih podjetjih tudi sindikalna kulturno-umetniška društva (SKUD-i), med katerimi je bil najbolj dejaven sindikalni odbor kovinarske zadruga Niko v Železnikih. Ob igralski skupini sta bila v društvu aktivna še moški pevski zbor in šahovski krožek, odprli pa so tudi sindikalno knjižnico.

Do leta 1951 je tako Matevž Šmid s člani SKUD-a Niko, zaposlenimi v zadrugi kovinarjev, organiziral in režiral kar 15 odrskih del, v katerih je tudi sam igral. Evidenca iz njegovega arhiva beleži naslednje naslove, pri čemer je bilo ustvarjalno daleč najbolj plodovito leto 1947:

Glavni dobitek	1. 1. 1947
Razvalina življenja	2. 2. 1947
Žene štrajkajo	16. 2. 1947
Izdajalec	8. 3. 1947
Vedež	10. 7. 1947
Zaklad	16. 7. 1947
Vrnitev	5. 10. 1947
Punt	8. 10. 1947
Milijon težav	23. 11. 1947
Analfabet	7. 12. 1947
Mrak	26. 12. 1947
Maksel	1948
Gospodar	1949
Ujež	17. 2. 1951

V naslednjih nekaj letih so naštetim sledila še naslednja odrska dela: Mostovi, Raztrganci in Črček za pečjo, ki so tako zaokrožila eno najbolj bogatih ustvarjalnih obdobij ljubiteljskega odra v Železnikih po drugi svetovni vojni.

Matevževo kulturno-prosvetno delovanje je v tem času teklo po dveh tirnicah. V zadrugi Niko, katere ustanovni član je bil, je v prvi vrsti opravljal naloge tehničnega vodja, ki mu jih je zaupal ustanovni odbor. V prav isti zadrugi kovinarjev, ki se je iz zadruga hitro razvijala v moderno proizvodno podjetje, pa je bil, kot že rečeno, zadolžen tudi za njeno kulturno-umetniško delovanje. Tako so pod njegovim vodstvom in natančnim, budnim očesom potekale prav vse predstave, proslave in priložnostni nastopi sindikalnega kulturno-umetniškega društva zadruga Niko, ki mu je sicer predsedoval Jože Mohorič.

Poleg dela v sindikalnem KUD-u je Matevž dejavno sodeloval tudi v igralski skupini KUD Železniki, njeni člani pa so bili večinoma tudi igralci iz sindikalne igralske skupine zadruga Niko. K sodelovanju mu je uspelo pritegniti tudi starejše, predvojne igralce, ki so večinoma nastopali v stranskih vlogah in množičnih prizorih, z nekaterimi od njih pa si je poleg igralskih nastopov v pomembnejših vlogah pri odrskih uprizoritvah izmenjeval tudi režiserske

in organizatorske naloge. Takšni so bili Marjan Thaler (režiral je Bratomor na Metavi, Pot do zločina, Vesela božja pot, Stilmondski župan, Operacija in Sveti plamen, igralci pa se ga ob njegovih igralskih in režiserskih kvalitetah spominjajo tudi po tem, da je, vsaj pri nežnejšem spolu, bolj kot igralske sposobnosti, cenil njihov izgled), Drago Dolenc (poleg Jurčičevega Desetega brata je režiral tudi Nobene žene več), Anton Gortnar (režisersko je podpisal dela Kamnolom, Maksel, Plinska luč in skupaj z Matevžem Šmidom Žene stavkajo) ter železnikarski učitelj in ravnatelj Jože Zupančič, ki pa je režiral le eno predstavo, odrsko delo Matura madžarskega avtorja Lazsla Fodorja. Nekaj predstav (igro Kovaška ognjišča, ki jo je pisatelj Ivo Zorman napisal še kot osnovnošolski učitelj v Železnikih za proslavo ob deseti obletnici ustanovitve Zadruga Niko, ter Rojstvo v nevihti in Kadar se utrga oblak) je režisersko podpisal tudi Niko Žumer, ki ga ob vseh njegovih zaslugah za razvoj Železnikov in Selske doline vsekakor ni treba posebej predstavljati. Omenim naj le dejstvo, da je bil kot režiser in igralec aktiven že v obdobju pred drugo svetovno vojno in je z delom na gledališkem področju po njej tako rekoč samo nadaljeval.

Skupaj so tako postavili na oder številne igre različnih žanrov, tujih in predvsem domačih avtorjev, daleč največkrat pa se je kot režiser predstave podpisal prav Matevž Šmid. Poglejmo spisek takratni publiki in gledalstvu odra dvorane v Železnikih dobro znanih naslovov, ki se med vsemi kvalitetno odigranimi in še bolje režiranimi zdijo prav posebno zanimivi: Via Mala Johna Knittla, Kolesa teme in Raztrganci Mateja Bora, Scampolo (Ostanek) Daria Nicodemija, Stilmondski župan Maurica Maeterlincka, Hlapec Jernej Ivana Cankarja, Naša kri F. S. Finžgarja, Pot do zločina Miška Kranjca, Pozabljeni ljudje Igorja Torkarja, Korak s poti Oskarja Hudalesa, Življenje zmaguje Branka Hofmana, Vohunka 907 Antona Korena, Ko bi padli oživali Vasje Ocvirka, Pri Hrastovih Frana Ksaverja Meška in Kulturna prireditve v Črni mlaki Pavla Golie. Vsaj nekateri od naštetih naslovov iz tistih časov so se igralcem, predvsem pa seveda obiskovalcem predstav ljubi-

teljskega odra iz Železnikov zagotovo vtisnili globoko v spomin.

Z nepozabnimi predstavami so se gledalcem seveda v spomin vtisnili tudi igralci, ki so po vojni nastopali pod Matevževim režiserskim ali mentorskim vodstvom. Med starejšimi akterji so bili takšni Janez Kopčavar, Mici Primožič, Mica Benedičič, Ivana Primožič, Tone Bekš, Janko Logar, Tone Fajgelj, Dragica Demšar in Mara Bertonec, med nekoliko mlajšimi pa Jože Fajfar, Vida Gortnar, brata Anton in Niko Sedej, Marjan Kramar, Jože Torkar, Tone Jelenc, brata France in Janez Kavčič, Martina Košmelj, Franc Thaler, France Peternel in Konrad Triler. Še mlajšo igralsko garnituro, iz katere je nekaj od njih v KUD-u France Koblar aktivnih še danes, pa so sestavljali Janez Lotrič, Stane Koblar, Jana Kavčič, Majda Demšar, Jure Zupanc in Boris Okorn. Med vsemi njimi omenjam le tiste, ki so običajno nastopali v glavnih ali opaznejših vlogah, saj bi bil spisek vseh sodelujočih, prav tako kot spisek vseh odigranih predstav, enostavno predolg. Naj v ilustracijo navdušenosti igralcev in posledično njihove številčnosti povem le podatek, da je Matevž samo za uprizoritev Golieve Kulturne prireditve v Črni mlaki angažiral kar 62 nastopajočih, med njimi tudi nekaj takih, ki so si v času premiere že zdavnaj nadeli sedmi križ. Zato upam, da mi vsi tisti, ki jih kot igralce v zapisu nisem imenoval z imenom in priimkom, tega ne bodo zamerili ali šteli v zlo. Ob režiserju, kot je bil Matevž Šmid, so pripadnost amaterskemu odru in igralski umetnosti najbolje dokazali s svojim večletnim nastopanjem, prostovoljstvom in tudi odrekanjem ter se skupaj z njim in vsemi naštetimi za vedno zapisali v kulturno zgodovino Železnikov.

Z leti je skozi prepletanje interesov in dejavnosti iz obeh povojnih društev, kulturno-umetniškega društva (KUD) Železniki in sindikalnega kulturno-umetniškega društva (SKUD) Niko Železniki, nastalo delavsko-prosvetno društvo (DPD), imenovano Svoboda Železniki, ki se je še kasneje, 15. 10. 1998, preimenovalo v KUD France Koblar in dandanes nadaljuje igralsko izročilo prejšnjih rodov. Tako je

Predstava W. S. Maughama Sveti plamen na odru v Železnikih v izvedbi starejših, povojnih igralcev in ista predstava z mlajšo igralsko garnituro približno tri desetletja kasneje. Pri prvi uprizoritvi je bil Matevž Šmid igralec (na sliki tretji z desne), pri drugi pa režiser, medtem ko so scenski elementi v obeh predstavah deloma isti. Foto: arhiv M. Šmida

tradicija igrilstva in odrskega nastopanja v šestdesetih letih prejšnjega stoletja zaživela pod novim okriljem in imenom, akterji, ki so se jim pridružili še novi, pa so ostali večinoma isti. Le skupno navdušenje in volja za delo sta pri igralcih pod mentorskim vodstvom in režisersko taktirko Matevža Šmida postala nemara še večja in opaznejša ...

Upokojil se je že leta 1962, vendar zaradi tega dejstva njegovih aktivnosti še zdaleč ni bilo konec, prej nasprotno – poleg tega, da je kot upokojenec še vedno ostal aktiven v podjetju, ki mu je bil zvest večino aktivnega delovnega obdobja, se je s še večjim polum posvetil delu na domačem ljubiteljskem odru in

okoli njega. Brez njegovega takšnega in drugačnega režiserskega prispevka ni minila nobena predstava, ob vsaki proslavi ali priložnostni prireditvi je bilo začititi njegovo misel, idejo in roko. Tudi sam sem imel čast, da me je povabil k sodelovanju, zato sem kot igralec zadnjih deset let pred njegovim slovesom od režiserskega dela lahko večkrat nastopil v predstavah na odru kulturnega doma v Železnikih.

Kako preprost in obenem velik človek je bil pravzaprav Matevž Šmid, največ pove naslednji utrinek iz intervjuja nekaj let pred njegovo smrtjo. Tedaj je v svojem spominjanju povedal, kako je že leta 1946, prvo leto po osvoboditvi, v Dražgošah z domačimi

igralci režiral Črno ženo, uprizoritev popularne povesti Gregorja Žerjave iz leta 1910, ki opisuje nesrečno ljubezen med mladim kmetom in ciganskim dekletom. Skupaj z domačini si jo je ogledala takrat že znana slovenska igralka Metka Bučarjeva, pred vojno članica ansambla Šentjakobskega gledališča, kasneje pa tudi Drame SNG Ljubljana in Mestnega gledališča ljubljanskega. Po uspešni predstavi je Matevžu namenila iskreno pohvalo in se mu zahvalila za njegov režiserski trud pri ustvarjanju zahtevne uprizoritve, kar je ta sprejel kot prvo in predvsem velikansko spodbudo za delo v prihodnje. Igralke, ki se je med drugim še vedno spominjamo po nepozabnih vlogah v filmih Na svoji zemlji, Vesna, Ne čakaj na maj in Tistega lepega dne, sploh pa njenih pohvalnih besed, ni Matevž nikoli pozabil ...

Spisek odrskih del, ki jim je Matevž Šmid z igralci različnih generacij vdihnil dušo in na njih pustil svoj pečat, je zelo dolg in raznovrsten. Odveč bi bilo naštevati njihove naslove in avtorje, dovolj bo že podatek, ki ga je moč razbrati iz njegovih zapiskov. Do trenutka, ko je sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja napisal svoje zadnje poročilo za občni zbor DPD Svoboda v Železnikih, po skoraj 60 letih delovanja v kulturi in za njo, je njegova evidenca iz obdobja po drugi svetovni vojni štela več kot 60 različnih odrskih naslovov s preko dvesto odigranimi predstavami. Sodelovanja pri mnogih proslavah in dogodkih, med katerimi ne smemo pozabiti praznovanj danes že tradicionalnega Čipkarskega dne, v Matevževi evidenci o njihovem številu sploh niso navedena, ampak le omenjena. Z njimi bi bile številke, ki pričajo o njegovi obsežni kulturno-umetniški ustvarjalnosti, še občutno večje in impresivnejše.

V tem času je po desetletjih dela na področju kulture, ki ji je z vsem srcem in vnemo posvetil tako rekoč celo življenje, že zaslutil črne oblake na gledališkem nebu, saj naj bi s prihajajočimi novimi časi in spremembami nič več ne bilo tako, kot je nekdaj bilo. Svojo črno slutnjo je opisal v poročilu dramske sekcije DPD Svoboda Železniki za leto 1970 z naslednjimi besedami. Citiram odlomek:

Veseli utrinek in preganjanje treme med pripravami na predstavo. Foto: arhiv M. Šmida

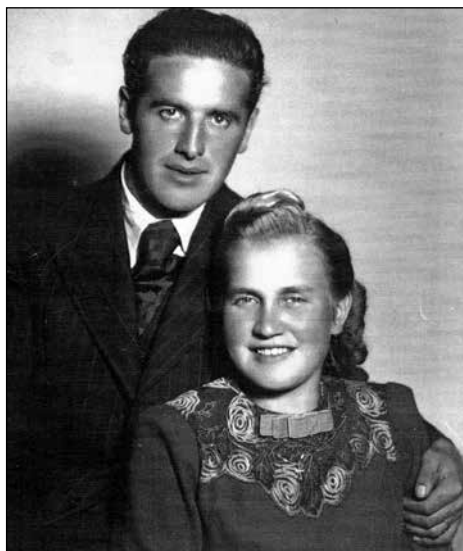

Proslava ob odkritju spomenika žrtvam NOB v Železnikih. Nastopajoči so Matevž Šmid, Mica Benedičič in Franc Kavčič. Foto: arhiv M. Šmida

"Obračun dela sem navedel in ga dajem na znanje vsem tistim, ki bi lahko sodelovali v društvu in počasi nadomestili stari igralski kader, saj opažam, da se večina njih otepa dela in se raje prepušča lagodnemu toku življenja. Prej ali slej bodo tudi omahljivci spoznali, da brez kulturnega življenja ni sožitja med ljudmi, ni zadovoljstva in prijateljstva. Narod se izgublja, njegovo zanimanje za kaj lepega in koristnega izginja, oprijemlje pa se nedovoljenih dejanj, ki vodijo v kriminal, mamila in prostitucijo. Zadnjih nekaj let je ogled predstav in proslav znatno upadel, saj mladi raje drviijo v kinodvorane, gostilne in cirkuse, starejšim pa bolj ustreza gledanje televizije doma in na toplem. Vsemu temu pa botruje današnji visok standard – ljudje imajo vsega in živijo brez skrbi za jutrišnji dan.

Kot sem že poudaril, ne morem mimo dejstva, da je sedanji igralski kader že v letih in se bodo morale oblasti korenito spoprijeti z resnico, če hočejo, da bodo s širjenjem industrije in prilivom nove delovne sile v Selško dolino obdržale ravnotežje med dobrim in slabim. Le s poštenim delom v tovarni, povezanim s kulturno-prosvetnim delom izven nje, se bo današnja mladina razvijala v poštene državljane naše skupne domovine ..."

Matevž Šmid

Družinski portret s soprogo Vido. Foto: arhiv M. Šmida

Matevževi otroci:
Matevž mlajši,
Lučka in
Majda.
Foto: arhiv
M. Šmida

Navedenim besedam ni kaj dodati. Po vseh letih, pretečenih od nastanka zapisanega poročila, lahko le ugotovimo, da je Matevžev apel naletel na bolj ali manj gluha ušesa, v preroški napovedi prihodnosti pa so se njegove ugotovitve žal izkazale za še kako resnične!

Zadnja leta pred smrtjo je Matevž preživel v krogu družine in se posvečal drobnim stvarim, ki so ga že od nekdaj veselile, a zanje zaradi obilice drugačnih aktivnosti enostavno ni imel časa.

Odšel je nekega lepega, s snegom ozaljšanega zimskega dne v svojem pravkar pričetem 83. letu. Zavesa večnosti se je zagrnila 8. decembra 1992, zimska belina in v snežno obilje odeta drevesa ter bregovi nad pokopališčem ob cerkvi svetega Frančiška v Železnikih pa so bila ob slovesu prelepa kulisa poslednjega dejanja v predstavi na odru njegovega življenja.

Ne motim se, če na koncu zapišem, da se ga vsi radi spominjamo ...

Beseda avtorja:

Poleg spodaj naštetih virov in literature sem veliko v zapisu uporabljenih podatkov in informacij o Matevžu Šmidu izvedel v pogovorih z njegovimi otroki in živečimi sorodniki: Matevžem Šmidom mlajšim, Majdo Mikeln in Lucijo Šmid-Florjančič ter njihovo sestrično, hčerko Matevževe sestre Cirile, gospo Zorko Mihelčič iz Ljubljane. Precej podatkov o njem vem tudi sam, saj sva ne nazadnje sodobnika in celo sorodnika. Pri ustvarjanju prispevka mi je bil v veliko pomoč zvočni zapis intervjua, ki ga je ob tonški asistenci Antona Sedeja z Matevžem starejšim v osemdesetih letih prejšnjega stoletja opravila gospa Martina Sedej, upokojena profesorica iz Železnikov in je bil objavljen na valovih takratnega Radia Žiri, sedanjega Radia Sora. Z avtentičnimi informacijami o dogajanju in ljudeh iz polpretekega obdobja krajevnega zgodovine pa sta pri ustvarjanju zapisa sodelovala tudi moj oče Štefan Primožič in Peter Polajnar s Češnjice, v prvem povojnem obdobju tudi sam igravec v SKUD-u Niko Železniki in KUD-u Češnjica, kjer je večino gledaliških predstav režisersko podpisal Luka Demšar, domačin iz bližnje Dašnice.

Pričujejoče fotografije so deloma iz ohranjenega Matevževega arhiva, deloma pa iz arhiva Zorke Mihelčič, ki je v segmentu obravnavanja življenja njenih dražgoških prednikov še posebej lepo urejen in bogat. Njena zasluga je, da so nekatere fotografije iz Dražgoš med obema vojnama prvič javno objavljene in tako dostopne širšemu krogu vseh, ki jih zanima ne tako zelo oddaljena lokalna zgodovina in z njo povezani dogodki.

Dandanašnji si enostavno ne znamo več predstavljati brez svetovnega spleta in tudi sam sem v dobro prispevka kar nekajkrat posegel po tem vse-mogočnem orodju.

Viri in literatura:

Ciril Zupanc: *Kulturno-prosvetno življenje v Železnikih od 1945–1975*. Loški razgledi št. 23/76. Škofja Loka: Muzejsko društvo v Škofji Loki, 1976.

